

TELEPÜLÉSSZEGÉLYEK TÁJVÉDELMI FELADATAI

Földi Zsófia

Bevezetés

A települések terjeszkedése számos tájszerkezeti, tájökölógiai, természetvédelmi vagy tájvédelmi problémát eredményezhet. Kutatásomban a településszegélyekhez kapcsolódó egyedi tájértékek veszélyeztetettségével foglalkozom.

A települések terjeszkedése az egyik legfőbb fenyegető tényező az egyedi tájértékek fennmaradásában. A lakóterületek, ipari parkok, nagyobb bevásárlóközpontok építésének következtében keresztek, kunhalmok, értékes fasorok és más zöldfelületek pusztulnak, temetők, kálváriák tűnnek el. A terjeszkedés elsődleges színtere a települési peremterület, így a szegélyterületen található egyedi tájértékek a legvesélyeztetettek. A településszegélyen található egyedi tájértékek, periférikus helyzetükből adódóan, nem csak a tájképet gazdagítják, hanem a „településkapu” látványát is meghatározzák.

Célkitűzés

A TÁMOP keretében készült kutatás elsődleges célja a településszegélyek kategorizálása a terjeszkedéssel összefüggésben és a szegélytípusokhoz tartozó egyedi tájértékek tájvédelmi értékelése. Az értékeléshez kapcsolódóan feltártam, hogy az egyedi tájértékek milyen mértékben sérültek a belterületi terjeszkedés hatására, és hogy fennmaradásukat veszélyezteti-e az így kialakult új helyzet. Az értékelés során az egyedi tájértékek tájképi jelentőségének meghatározása is fontos szempont volt. Az értékelést Jászberény példáján végeztem, s azon belül kiemelten a közúti településkapukban található egyedi tájértékekkel foglalkoztam.

Módszer

A kutatást Jászberény településfejlődésének vizsgálata előzte meg. Katonai felmérések, topográfiai térképek felhasználásával feltártam a szegélyterületek változását, változásuk mértékét és a településszegélyre került objektumok eredeti helyét. A kutatás fontos lépése volt a településszegélyhez kapcsolható egyedi tájértékek számbavétele. Ehhez a *BCE Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszékén* 2010-ben készült, Jászberény kultúrtörténeti egyedi tájértékeinek katasztere jelentette az alapot. A felmérést az egyedi tájértékek típusainak, kategóriáinak meghatározása előzte meg. A kategorizálás célja, hogy a település összes, a településszegélyhez valamilyen módon köthető egyedi tájértékének feltárása után az értékek a veszélyeztetettség mértéke szerint rendszerezhetőek legyenek.

nek. Így az egy kategóriába tartozó egyedi tájértékeket együttesen lehet kezelni, és a terjeszkedésből adódó veszélyeztetettségük mértékét is vizsgálni lehet.

Három kategóriát különítettem el. Mindhárom kategóriánál vizsgáltam a kategóriákba tartozó fő típusokat, valamint veszélyeztetettségük mértékét. A legveszélyeztetettebb kategória esetében részletesebb tájvédelmi értékelést végeztem. Jászberény területén 187 db egyedi tájérték került felmérésre, ebből 43 db egyedi tájérték kapcsolódik a településszegélyhez. Dolgozatomban ezekkel a peremterületi tájértékekkel foglalkozom csak.

Az egyedi tájértékek kategorizálása Jászberény példáján

Történelmi szegélyen létrehozott egyedi tájértékek. A kategóriába tartozó egyedi tájértékek emberi döntésre kerültek a településszegélyre. Elhelyezésüknél a településszegély helyzete fontos szempont, mivel elsődleges funkciójuk a település belterületi határának jelzése (volt). Jászberényben három, történelmi szegélyen létrehozott egyedi tájérték található, mindegyik vallási emlék. Ezek az emlékek a településen található *Kőképek*, amelyeket 1699-ben állította a város. A Kőképek jelentősége, túl azon, hogy a török megszállás alóli megszabadulás dicsőségére építették, egyben határjele volt a település belterületének. Ennél fogva Jászberény 1699-ben e pontokig terjedt (*Kiss, 2006*). Mai elhelyezkedésük jól mutatja a település két évszázados terjeszkedését. Nyomon követhető a település északi irányban történő nagyobb arányú beépítettsége, míg dél felé a Kőképeket alig haladják túl újabb beépítések. Jó állapotuk, rendezett környezetük a hagyományőrzés és a helyi kulturális örökség védelmének a bizonyítéka. A település további terjeszkedése nem veszélyezteti a kategóriába tartozó egyedi tájértékeket. A jelenlegi értékvédelem színvonalának fenntartása a legfontosabb feladat.

Településszegélyre jellemző, területfelhasználáshoz kötődő egyedi tájértékek. Elhelyezésüket valamely peremterületi területfelhasználás határozza meg, ennek értelmében elhelyezésüknél a településszegély helyzete közvetett módon figyelembe veendő. Funkciójuk nem a határjelzés, hanem a peremterület területfelhasználásának függvénye. Jászberény esetében a peremterületi temetőikben található egyedi tájértékek tartoznak ebbe a kategóriába (26 db). A városban négy peremterületi temető található (Új temető, Fehértói temető, Református temető, Szent Imre temető). Ennél fogva a temetkezési emlékek típusba tartozó egyedi tájértékek alkotják ezt a kategóriát. A jelenlegi településfejlődés nem veszélyezteti a temetkezési emlékeket, azonban a temetők felhagyását követően veszélyeztetetté válhatnak. Állapotuk fenntartása a temetők működése alatt hozzátartozik a fenntartási feladatokhoz, ám a temetők felhagyását követően külön kell gondoskodni megőrzésükről, védelmükről.

A település jelenlegi településszegélyére került egyedi tájértékek. Elhelyezésüknél a településszegélyi helyzet nem szempont, elsősorban a terjeszkedés következtében kerületek a peremterületre. Elsődleges funkciójuk nem határjelzés, azonban „periférikus helyzetükből” adódóan funkciójuk bővült, a településkapu fontos elemévé váltak. Ennek értelmében, Jászberényben a településkapuk közelébe került egyedi tájértékekkel foglalkozom ezen a kategórián belül. Ebből a típusból Jászberényben a köz-

úti településkapuk közelében 14 érték található. Az értékek többsége (10 db) a vallási emlékek típusához tartozik. A vallási emlékek túlsúlya nem csak a településszegélyen, hanem az egész településen is jellemző, ami azzal magyarázható, hogy a Jászság életében jelentős szerepet tölt be a vallás. Felekezetiileg az Alföld egyik legegységesebb területe. A vallási emlékeket általában az emberek mozgásához igazodva telepítették. Elsősorban a település kiemelkedő pontjain, utak mentén, fontosabb kereszteződésekben állították fel (*Gulyás, 1994*). A településkapukban legnagyobb számban fészületek és keresztek találhatók. Ezekon kívül találunk még védőszent szobrokat is: a Szent Vendel tiszteletére felállított szobrot és az Időjósító Szentek szobrát. A településkapuban található vallási emlékek közül hármát a 18. században, négyet a 19. században, kettőt a 20. század első felében, a második világháború végéig állítottak. Az 1945 utáni időszakban, egészen napjainkig a településszegélyen további egy vallási emléket állítottak fel (*Csima et al., 2010*).

Jászberény településszegélyén közúti településkapu közelében a vallási emlékeken kívül négy más típusú emlék is található. A város sajátosság, hogy a történelmi eseményekre emlékeztető emlékművek egy részét a változó történelmi helyzethez és a településrendezési elképzelésekhez igazodva akár többször is új helyre helyezték át. Így járt többek között a Felszabadulási emlékmű, amelyet 1970-ben állítottak, s 1998-ban telepítették jelenlegi helyére, a településszegélyre. A településszegélyen az agrártörténeti emlékek közül egy gémeskút található az út mentén, amely jelenleg is lakott tanya mellett (Kiss-tanya) helyezkedik el, és feltehetően több mint 100 éve használják.

A település terjeszkedésének köszönhetően településszegélyi helyzetbe került az országos jelentőségű természetvédelmi értéként, ex lege védett kunhalom, a Szent Pál halom. A Hűtőgépgyári horgásztó a város belterületének északi szegélyén az egykor építőanyag kitermelés érdekében létesített, majd vízzel megtelt kisebb-nagyobb anyagnyerő helyek egyike. Keletkezésének kora ismeretlen, horgásztóként az 1960-as évektől használják (*Csima et al., 2010*). A kategóriába tartozó egyedi tájérték számít a legveszélyeztetettebbnek a települési terjeszkedésből adódóan, ezért ennek a kategóriának a részletesebb tájvédelmi értékelését végeztem el. A településszegélyre került közúti településkapuban található egyedi tájértékek értékelésének fő célja, hogy feltárjam, milyen mértékben sérültek a belterületi terjeszkedés hatására, és hogy fennmaradásukat veszélyezteti-e az így kialakult új helyzet, valamint, hogy bemutassam az adott tájérték tájképi jelentőségét a településkapukban.

Értékelés

Az egyedi tájértékek településkapuban betöltött szerepének értékelése akkor tekinthető objektívnek, ha mindegyiket ugyanazon szempontok szerint értékelem és számszerűsíthető eredményeket kapok. Ennek köszönhetően egymáshoz képest összehasonlíthatóak és a településkapukról is általános kép kapható.

Az értékelési szempontokat meghatározó tényezők a következők. Értékelést lehet végezni arra vonatkozóan, hogy a település terjeszkedése befolyásolta-e a jelentőségüket. A terjeszkedés jelentősen hat az egyedi tájértékre, ha az újonnan épült objektumok

takarják, illetve ha az építkezés során lerombolják, eltűntetik. Ennek értelmében értékelni lehet a közvetlen környezetük területfelhasználását. Pozitívként értékelhető, ha közvetlen környezetében az eredeti területfelhasználás megmaradt. Amennyiben a terjeszkedés következtében változott a területfelhasználás, vizsgálni lehet, hogy a jelenlegi területfelhasználás milyen mértékben veszélyezteti fennmaradásukat. Értékeltem az egyedi tájértékek területi kiterjedését, ami megmutatja az emlék dominanciáját a településkapu látványában. Továbbá értékeltem a belterület határától és az úttól való távolságot is, ami az emberi jelenlét intenzitásával is összekapcsolható. Minél közelebb helyezkedik el a belterület határához és az úthoz képest, annál fontosabb eleme a településkapunak. Feltételezhetően, ez az elhelyezkedés, az intenzív emberi jelenlét miatt a fenntartásukat is megkönnyíti. Szinte kizáró okként kellene kezelni a láthatóságot, mivel a takarásban lévő egyedi tájértékek korlátozott mértékben tudnak érvényesülni a településkapu képében, illetve nem tudják betölteni kultúrtörténeti jelentőségüket. Az egyedi tájértékek környezetében található kedvezőtlen és kedvező látványelemek gyengíthetik, illetve erősíthetik a településkapuban betöltött szerepüket. Ebben az esetben a kedvezőtlen látványelemek elsősorban a nagyfeszültségű vezetékek, az illegális hulladék lerakatok, a felhagyott épületek, építmények jelentik, míg a kedvező látványelemeket főként a zöldfelületi elemek alkotják. Az egyedi tájértékek állapota befolyásolja a településkapuban betöltött szerepének hatékonyságát. A pusztuló egyedi tájértékek kedvezőtlen elemei a településkapu képének. A vizsgált tényezőket és pontozásukat táblázatos formában mutatom be (1. táblázat).

1. táblázat A vizsgált tényezők és pontozásuk.

	3 pont – uralkodó elem	2 pont – kevésbé meghatározó elem	1 pont – pusztuló, veszélyeztetett
Területfelhasználás	Eredeti	Változott, fennmaradását nem veszélyezteti	Változott, fennmaradását veszélyezteti
Területi kiterjedés	felületi	vonalas	pontszerű
Belterülettől	50 méteren belül	50 és 200 méteren belül	200 és 1000 méteren belül
Úttól való távolság	7 méteren belül	7-15 méteren belül	15-50 méteren belül
Láthatóság	Érkező és távozó is látja.	Érkező vagy távozó látja. Takarásban van.	Teljes takarásban van, nem vehető észre.
Közvetlen környezete	Kedvező látványelemek túlsúlya a jellemző.	Kedvező és kedvezőtlen látványelemek egyenlő arányban.	Kedvezőtlen látványelemek túlsúlya a jellemző.
Állapota	Jó állapotú, gondozott.	Kielégítő állapotú.	Pusztuló, leromlott állapotú.

Hat településkaput vizsgáltam a megközelítés irányának megfelelően. A település északnyugati és délkeleti irányból a 32-es főúton, illetve északkeletről és délnyugatról a 31-es főúton közelíthető meg. Ezenkívül Jászárokszállás (északi kapu) és Farmos (déli kapu) felől is el lehet érni a városba. Északnyugatról a települést sokáig csak a Hatvani útról lehetett elérni. A 32-es számú főút jelenlegi bevezető szakasza új szakasz, amelynek megépülésé-

vel a Hatvani út elvesztette kapu szerepét. Ezen településkapuban nem található egyedi tájérték, ami főként a belterület terjeszkedésnek és az új szakasz megépülésének köszönhető. A településkapuban lévő 14 egyedi tájértéket mind a 7 értékelési szempont alapján 1-3-ig minősítettem, azután pontszámaikat átlagoltam. Az értékelés eredménye az értékelésbe bevont egyedi tájértékek minőségi kategóriába sorolása. A tájképben uralkodó elemként megjelenő az az egyedi tájérték, amely kerekítve 3-as végeredményű. Kevésbé meghatározó eleme a településkapunak a 2-es végeredményű egyedi tájérték, s végül a terjeszkedés hatására veszélyeztetett, pusztuló elem az 1-es pontszámú egyedi tájérték.

Eredmény

Az egyedi tájértékek a meghatározott szempontrendszer szerinti pontozását táblázatos formában mutatom be (2. táblázat).

2. táblázat: Az egyedi tájértékek pontozása.

	Kor	Terület-felhasználás	Területi kiterjedése	Távolság (átlag)	Láthatóság	Környezet	Állapot	Összesen → átlag
DNy-i kapu (31-es sz. főút)								
Új-hegyi fészület	1870	3	1	1	2	2	2	11 → 1,8
Felszabadulási emlékmű	1970	2	1	2	2	2	3	12 → 2
Időjósító Szentek	1745	2	1	2	2	2	3	13 → 2,2
Cserőhalmi Kálvária	1790	3	1	2	3	3	1	13 → 2,2
Déli-kapu (Farmos felől)								
Szelei úti felújított fészület	1900-as évek	2	1	3	2	1	3	12 → 2
DK-i kapu (32-es sz. főút)								
Szent Pál halmi kereszt	1808	3	1	1,5	2	2	1	10,5 → 1,75
Szent Pál halom		2	3	1,5	2	2	2	12,5 → 2
Ludányi kereszt	1814	3	1	3	2	1	1	11 → 1,8
ÉK-i kapu (31-es sz. főút)								
Gémeskút a Kiss-tanyánál	100 évnél több	3	1	2	2	2	2	12 → 2
Jákóhalmi úti fészület	2010	3	1	3	2	1	3	13 → 2,2
Király Gáspár kereszt	1903	1	1	2	1	1	1	7 → 1,1
Északi-kapu (Jászárokszállás felől)								
Bató kereszt talpzata	1794	3	1	2,5	2	2	2	12,5 → 2,1
Hűtőgépgyári horgasztó	tőként 1960	2	3	3	2	2	2	14 → 2,3
Szent Vendel szobor	1866	3	1	3	2	2	3	14 → 2,3

A tájértékek eloszlása a „kapukban” viszonylag egyenletesnek mondható. A délnyugati kapu az átlagnál kicsivel több (4 db), a déli kapu csupán egy tájértékkel rendelkezik. Az északnyugati irányt kivéve lehet a településkapuk mindenütt a tájértékek domináns elemei. A településszegély összes egyedi tájértéke a településkapu képét gazdagító elem, azonban az értékelés eredményeként megállapítható, hogy egyetlen egyedi tájérték sem tud teljes mértékben érvényesülni. Ennek két fő oka az, hogy iparterületek megjelenése az északi kaput kivéve minden kapuban jellemző. Ennek köszönhetően az egyedi tájértékek nagy része beépítésre került az ipari parkokba, kereskedelmi létesítmények területére vagy valamilyen üzemi telephely épült köréjük. Másik ok, hogy a takarás, a nagyobb távolság révén „elvész”. A délnyugati kapuban a Felszabadulási emlékművet és az Időjósító Szentek szobrát (1. kép) érte el a település terjeszkedése, így kereskedelmi-gazdasági területek közvetlen közelében találhatóak, amely a településkapuban a tájképi jelentőségüket csökkenti. A Cserőhalmi kálvária (1. és 2. fotó) kiemelkedő ponton, eredeti környezetében található, ám leromlott állapota miatt kedvezőtlen eleme a településkapunak. Az Újhegyi-feszület a nagyobb távolság miatt nem tud teljes mértékben érvényesülni.

1. és 2. fotó Időjósító Szentek, délnyugati kapuban, kereskedelmi-gazdasági terület közvetlen közelében; Cserőhalmi kálvária, leromlott állapotban

A déli kapuban egyetlen egy tájérték található, a Szelei úti felújított feszület (3. fotó). Iparterület közvetlen közelében helyezkedik el, így rendezetlen a környezete és a kedvezőtlen látványelemek túlsúlya gyengíti a tájképi jelentőségét a településkapuban. A délkeleti kapuban található a Szent Pál halom. A dombot sűrűn benötte a gyomnövényzet. A rajta elhelyezett kereszt (Szent Pál halmi kereszt) nagyon leromlott állapotban van, ami a településkapuban betöltött szerepét jelentősen csökkenti (4. fotó). A környezetben üzemi terület található, így a kedvezőtlen látványelemek gyengítik a tájképi jelentőségüket. A belterület felé haladva a Ludányi kereszt található, amely a terjeszkedés hatására és leromlott állapota miatt kevésbé érvényesül a településkapuban. Az északkeleti kapuban lévő gémeskút (5. fotó) területi kiterjedésétől eltekintve az értékelés során jó eredményeket kapott. A belterülethez közelítve iparterületen belül található a Király Gáspár

kereszt (6. fotó) és a Jákóhalmi úti feszület (7. fotó). A Király Gáspár kereszt ipari területre került. Erősen leromlott állapota miatt a településkapu pusztuló eleme. A Jákóhalmi úti feszületet 2010-ben állították, jó állapotban van, azonban kerítés mögé szorulva kevésbé érvényesül.

3. és 4. fotó Szelei úti felújított feszület; Szent Pál halom, Szent Pál halmi kereszt

5. és 6. fotó Gémeskút az északkeleti kapuban; Király Gáspár kereszt, északkeleti településkapuban, teljes pusztulásban

Az északi kapuban található Bató kereszt talpzata (8. fotó), amelyről évek óta hiányzik a kereszt. Ennek köszönhetően és a növényzet takarása révén nem tud teljes mértékben érvényesülni. A Hűtőgyári horgásztó (9. fotó) jó állapotú, rendezett környezetű, azonban jelentős takarásnak köszönhetően kevésbé meghatározó eleme a településkapunak. Ezen településkapuban a belterülethez közelebb, eredeti környezetében található a Szent Vendel szobor (10. fotó). Eddig szerencsére még nem épült be a környezete iparterülettel köré, s ezért jelenleg nincs közvetlen veszélyeztetettség. Hátrány, hogy az úttöltés lábánál helyezkedik el, és betonoszlop csúfítja környezetét, valamint a növényzet által takarásban van.

7. és 8. fotó Jákóhalmi úti fészület; Bató kereszt talapzata, növényzet takarásában

9. és 10. fotó Hűtőgépgyári horgásztó; Gyöngyösi úti Szent Vendel szobor

Megállapítható, hogy azon egyedi tájértékek tájképi jelentőségét, amelyeket a település terjeszkedése következtében jelentős környezetváltozás ért (1-es minőségi kategória), csak határozott környezetrendezéssel, esetleg területhasználat változással, tehát drasztikus beavatkozással lehetne erősíteni. A terjeszkedés hatására pusztuló elemei a településkapunak. Ezeknek a tájértékeknek a tájképi szerepe nem erősíthető, látványértékük javítása nem lehetséges, ezért különösen fontos az állagvédelem, a gondos(abb) fenntartás. Ide tartozik a Király Gáspár kereszt. Az összes többi, Jászberény településkapuiban található egyedi tájérték szerepe, tájképi jelentősége állagmegóvással és környezetrendezéssel erősíthető.

Összefoglalás

A településkapuban található tájértékek tájképi jelentőségére irányuló értékelés eredményeiből levonható az a következtetés, hogy az eddigi településfejlesztés több esetben figyelmen kívül hagyta az egyedi tájértékek elhelyezkedését, ezzel tájképi érvényesülésük jelentősen csökkent. Ugyanakkor megőrzésük, több esetben felújításuk és gondozásuk a hagyományörzés és a kulturális örökség védelmének bizonyítéka.

Jászberényben az önkormányzat valamint a Városvédő és Szépitő Egyesület folytat értékvédő tevékenységet, amely a nem védett leromlott állapotú tájértékek felújítására

irányul. Példa erre az Időjósító szentek helyreállítása és környezetrendezése valamint a Szent Vendel szobor felújítása (Csima et al., 2010).

Az elvégzett értékelés további szakmai feladatok megoldásának szükségességét támasztja alá. Ezek között szerepel az értékek környezetének rendezése, szükség esetén felújítása, gondozása, védelmük biztosítása. Újabb problémák kialakulásának megelőzése érdekében átgondolt tervezési (településrendezési, szabályozási) feladatok elvégzésére van szükség, biztosítva ezzel, hogy a településszegélyen található veszélyeztetett egyedi tájértékek ne essenek a jövőbeli fejlesztések áldozatául.

IRODALOMJEGYZÉK

Csima Péter (témavezető) — Boromisza Zsombor — Dublinszki-Boda Brigitta – Gergely Attila – Illyés Zsuzsanna – Kabai Róbert – Molnár Zsófia – Módosné Bugyi Ildikó – Nagy Enikő – Pádárné Török Éva – Szigetvári Katalin – Tarcsai Andrea (2010): Jászberény egyedi tájértékeinek katasztere. BCE Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék. Budapest, Jászberény.

Gulyás Éva (1994): Út menti kereszték, Szobrok a Jászságban. pp. 110-121 In: Pethő László (szerk.): Jászsági Évkönyv. Jászsági Évkönyv Alapítvány. Jászberény.

Kiss Erika (2006): Jászberényi múltidéző. Pro Domine Bt. Jászberény.

Első katonai felmérés (1780-1784). Coll. XVI. Sec. XX., XXI.; Coll. XVII. Sec. XIX., XX., XXI.; Coll. XVIII. Sec. XX. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára. Arcanum Adatbázis Kft.

Második katonai felmérés (1860-1861). Coll. XXXV. Sec. 50. 51.; Coll. XXXVI. Sec. 49., 50., 51.; Coll. XXXVII. Sec. 50. Hadtörténeti Int. és Múzeum Térképtára. Arcanum Adatbázis Kft.

Az Osztrák-Magyar Monarchia harmadik katonai felmérése. (1883.) Hadtörténeti Int. és Múzeum Térképtára. Arcanum Adatbázis Kft.

Magyarország topográfiai térképe a második világháború időszakából. (1941.) Honvéd Térképészeti Intézet. Arcanum Adatbázis Kft. (M=1:50000)

